

IJEASED

INTERNATIONAL JOURNAL OF EASTERN ANATOLIA
SCIENCE ENGINEERING AND DESIGN

Uluslararası Doğu Anadolu Fen Mühendislik ve Tasarım Dergisi
ISSN: 2667-8764 , 5(2), 167-197, 2023
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijeased>

Araştırma Makalesi / *Reserch Article*

Doi: [10.47898/ijeased.1308461](https://doi.org/10.47898/ijeased.1308461)

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Bulunan Mimar Sinan Camilerinde Korumaya Yönelik Bir İnceleme

Tuba Nur OLGUN ^{1*}

¹ Fırat Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Elazığ, 23200, Türkiye.

Yazar Kimliği / <i>Author ID (ORCID Number)</i>	Makale Süreci / <i>Article Process</i>
*Sorumlu Yazar / <i>Corresponding author</i> : mailto:tnbaz@firat.edu.tr https://orcid.org/0000-0001-5654-0020 , T. N. Olğun	Geliş Tarihi / <i>Received Date</i> : 01.06.2023 Revizyon Tarihi / <i>Revision Date</i> : 21.06.2023 Kabul Tarihi / <i>Accepted Date</i> : 20.08.2023 Yayın Tarihi / <i>Published Date</i> : 15.12.2023
Alıntı / <i>Cite</i> : Olğun, T.N. (2023). Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Bulunan Mimar Sinan Camilerinde Korumaya Yönelik Bir İnceleme, Uluslararası Doğu Anadolu Fen Mühendislik ve Tasarım Dergisi , 5(2), 167-197.	

Özet

Mimar Sinan eserleri, uluslararası ve ulusal yasa ve tüzüklerle korunması gerekli kültür varlıkları içinde yer alan önemli yapılardır. Bu eserler içinde cami işlevli yapılar, içinde buldukları yapı grupları ve yerleşim dokularında birer odak konumunda olan simgesel nitelikli eserler olarak öne çıkmaktadır. Günümüzde Türkiye sınırları içinde özellikle İstanbul, Edirne ve Bursa'da yoğunlaşan bu yapılardan Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde de bulunmaktadır. Ancak bu bölgelerdeki Mimar Sinan camileri, özellikle Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapan kentlerdeki eserlere nazaran koruma bağlamında daha kısıtlı bir literatüre sahiptir. Bu durum söz konusu yapıların doğru şekilde korunması ve geleceğe aktarılması bakımından önemli bir eksiklik oluşturmaktadır. Ayrıca incelen Mimar Sinan camilerinin tamamının birlikte ele alındığı, korumaya yönelik çalışma sayısı da oldukça azdır. Bu bağlamda çalışmanın amacı, söz konusu bölgelerde yer alan Mimar Sinan eseri camileri koruma açısından incelemek ve buradan hareketle gelecek nesillere bütüncül ve sürdürülebilir bir koruma anlayışı ile aktarılmasını sağlamaktır. Bu kapsamda Mimar Sinan'ın Erzurum, Van ve Diyarbakır illerindeki altı camisi ele alınmıştır. Çalışma yöntemi yapılarla ilgili literatür araştırmaları ve yerinde gözlemlerle birlikte koruma bakımından belirlenen çevresel ve fiziksel parametrelerin her yapı için değerlendirilmesi ve bunların sonucunda elde edilen verilerden oluşmaktadır. Sonuç olarak sunulan önerilerle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerindeki Mimar Sinan eserlerinin koruma sorunlarına çözüm getirebilmek ve bu değerli yapıların önemine dikkat çekmek hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mimar Sinan, Koruma, Erzurum, Van, Diyarbakır.

A Conservation Study of Architect Sinan's Mosques in Eastern and Southeastern Anatolia

Abstract

Architect Sinan's works are important structures that are among the cultural assets that need to be protected by international and national laws and regulations. Among these works, structures with a mosque function stand out as symbolic structures that are a focal point in the building groups and settlement patterns in which they are located. Today, these structures, which are concentrated in Istanbul, Edirne and Bursa within the borders of Turkey, are also found in the Eastern and Southeastern Anatolian Regions. However, Architect Sinan's mosques in these regions have a more limited literature in terms of protection, especially compared to the works in the cities that were the capital of the Ottoman Empire. This situation constitutes an important deficiency in terms of the correct protection of these structures and their transfer to the future. In addition, the number of studies in which all of the Architect Sinan's mosques in the mentioned regions are considered together in terms of protection is very low. In this context, the aim of the study is to examine the mosques of Architect Sinan in terms of conservation and to ensure that they are transferred to future generations with a holistic and sustainable understanding of conservation. Within this scope, six mosques of Architect Sinan located in the provinces of Erzurum, Van and Diyarbakır have been examined. The working method consists of the evaluation of the environmental and physical parameters determined in terms of conservation for each building and the data obtained as a result of these, together with literature research on the buildings and on-site observations. As a result, with the suggestions presented, it is aimed to bring solutions to the conservation problems of the works of Mimar Sinan in the Eastern and Southeastern Anatolia Regions and to draw attention to the importance of these valuable structures.

Keywords: *Architect Sinan, Conservation, Erzurum, Van, Diyarbakır.*

1. Giriş

Osmanlı mimarisinin gelişiminde büyük katkıları olan ve dünyanın pek çok yerinde eserleri bulunan Mimar Sinan, yaşamı boyunca farklı pek çok işleve sahip yapılar üretmiştir. Bunlardan büyük bir kısmı İstanbul'da yer alırken, Anadolu kentlerinde de çok sayıda eserinin bulunduğu ve günümüze ulaştığı bilinmektedir (Kuran, 1986:2). Bununla birlikte Mimar Sinan'ın günümüze ulaşamayan çok sayıda eseri hakkındaki bilgilere de çeşitli kaynaklarda rastlanmaktadır (Kuran, 1986:2; Sönmez, 1988:12; Aslanapa, 1992:5).

Mimar Sinan eserleri, günümüzde korunması gerekli bakımından oldukça değerli ve gelecek nesillere aktarılması büyük önem taşıyan yapılardır. Koruma bağlamında önemli parametreleri içeren Venedik Tüzüğü'nün birinci maddesinde yer alan; "Tarihi anıt kavramı sadece bir mimari eseri içine almaz, bunun yanında belli bir uygarlığın, önemli bir gelişmenin, tarihi bir olayın tanıklığını yapan kentsel ya da kırsal bir yerleşmeyi de kapsar. Bu kavram yalnız büyük sanat eserlerini değil, ayrıca zamanla kültürel anlam kazanmış daha basit eserleri de kapsar" şeklindeki ifadeler, Mimar Sinan yapılarının birçoğu için uygun bir tanımlamadır (ICOMOSTR, 2023a). ICOMOS Türkiye Mimari Mirası Koruma Bildirgesi'nde koruma değerleri olarak ifade edilen özgünlük, bütünlük, tarihsel değer, belgesel değer, estetik ve sanatsal değer, teknik ve teknolojik

değer, enderlik-teklik değeri, grup değeri, kullanım değeri ile folklorik değerler de Mimar Sinan eserlerinde yoğun olarak görülebilmektedir (ICOMOSTR, 2023b). Ayrıca Osmanlı Dönemi mimari anlayışının gelişimi bakımından da korumaya değer yapılar oldukları belirtilebilir. Bununla birlikte Türkiye’de mimari mirasın korunmasına yönelik kararları içeren 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu’nun 6. maddesinin a bendinde, bir eserin korumaya değer olabilmesi için; “Korunması gerekli tabiat varlıkları ile 19. yüzyıl sonuna kadar yapılmış taşınmazlar” şartlarını sağlaması gerektiği belirtilmiştir (T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, 2023). Buna göre Mimar Sinan eserlerinin tamamı, 2863 sayılı yasa ile korumaya değer özelliktedir.

Mimar Sinan eserlerini korumaya değer kılan; ilgili yasa ve tüzük maddeleri hariç, pek çok özellikten söz edilebilir. Bunlardan bazıları tarihi belge niteliği taşımaları, eskilik değerleri ve sahip oldukları estetik özellikler olarak sıralanabilir (Ahunbay, 2016:10). Ayrıca mimari değer, kullanılabilirlik özelliği, içinde bulunduğu yerleşime katkı, teknik değer ve özgünlük bakımından da önemli nitelikleri olan bu eserlerin korunması büyük önem taşımaktadır (Yetkin ve Koç, 2022:2). Ancak Mimar Sinan eserlerine dair koruma bağlamında yapılan çalışmalar incelendiğinde, çoğunlukla İstanbul ve çevresinde bulunan yapılarla ilgili incelemelerin ağırlıklı olduğu; özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da konumlanan Mimar Sinan eserlerine yönelik literatürün diğer yapılara göre daha kısıtlı olduğundan söz etmek mümkündür.

Çalışmanın amacı, birçok yönden korumaya değer özellikler taşıyan Mimar Sinan eserlerinden Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da bulunanların mevcut durumlarını incelemek, koruma durumlarını tespit etmek ve sorunlarına yönelik önerilerle gelecek nesillere aktarılmasına katkı sağlamaktır. Ayrıca söz konusu bölgelerdeki bu eserlerin güncel durumlarına dikkat çekerek genel nitelikleriyle ve bir arada değerlendirilmelerini sağlayacak bir çalışma ortaya koymak hedeflenmiştir. Bu kapsamda ilgili bölgelerde Erzurum, Diyarbakır ve Van illerinde konumlandığı bilinen Mimar Sinan eserlerinin genel nitelikleri ortaya koyulmuş ve günümüzdeki korunma durumları çok yönlü olarak ele alınmıştır. Buradan hareketle, birbirine yakın coğrafyalardaki bu yapıların mevcut özelliklerine dair kaynaklar da irdelenerek incelenen yapıların korunma durumları hem genel olarak, hem de yapı özelinde tespit edilmiştir. Yapıların bütüncül ve sürdürülebilir şekilde korunmalarına yönelik öneriler de ilgili literatür göz önünde bulundurularak sıralanmıştır. Çalışma yöntemini, konuyla alakalı araştırmaların taranması ve yerinde gözlemlerin ardından incelenen yapılarda, aşağıdaki parametreler doğrultusunda koruma durumunun belirlenmesi oluşturmaktadır. Bu parametreler, çeşitli kaynaklarda Mimar Sinan eserlerinin öne çıkan değerleri

incelenerek oluşturulmuştur. Bu bağlamda koruma bakımından genel bir bakış açısı ve irdeleme imkânı sağlamaları hedeflenmektedir.

- Malzeme ve yapım sistemindeki değişimler,
- Açık ve kapalı mekân organizasyonundaki değişimler,
- Süsleme ve bezemelerdeki değişimler (Aslanapa, 1988: 8, 9; Erzen, 2005: 27, 80;

Ergüvenç, 2020: 121; Erder, 2022: 17).

Yukarıda ifade edilen kriterlerle incelenen yapıların korunma durumları belirlenmiş ve sorunlarına yönelik olarak, ilkesel bağlamda öneriler sunulmuştur. Böylece yapılar hem tarihi belge niteliği, eskilik, teknik ve estetik değeri yönünden hem de mimari değer, kullanılabilirlik özelliği, özgünlük ve içinde buldukları yerleşime katkı bakımından ele alınmıştır. Bu yapıların günümüzdeki durumunun belgelenmesiyle gelecek nesillere doğru bir şekilde aktarılmasının sağlanması da hedeflenmiştir. Sonuç olarak yapılan çalışmanın, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yer alan Mimar Sinan eserlerine koruma bağlamında bütüncül bir bakış sağlayacağı ve başta bu eserler olmak üzere, Mimar Sinan'ın ürettiği tüm yapıların korunmasının önemine dikkati çekeceği düşünülmektedir.

2. Mimar Sinan ve Eserleri

Mimar Sinan, tam ismiyle Sinan ibni Abdülmennan, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kanuni Sultan Süleyman yönetimi döneminde on dokuz yıl asker olarak Osmanlı ordusunda çalışmış ve başarılı bir askerlik hayatından sonraki uzun mimarlık döneminde, çok sayıda eser vererek dünya mimarlık tarihine adını büyük harflerle yazdırmış bir yapı ve sanat dehasıdır (Kuran, 1973:536).

Mimar Sinan, 1533 yılında yeniçeri olarak çıktığı İran Seferi'nde, Van Gölü'nü geçmek üzere kısa bir süre içinde üç kadirge tasarlamış ve inşa ettirmiştir. 1538 yılındaki Karaboğdan Seferi'nde ise Prut Nehri'nin geçilmesi için zorlu bir alanda köprü tasarlamış ve inşa ettirmiştir. Böylece askerlik hizmeti sırasında yapı tasarımı ve uygulamasına yönelik başarıları dikkat çekmiş; bu nedenle 17 yıl yeniçeri olarak görev yaptıktan sonra 1539 yılında sarayın ve aynı zamanda Hassa Mimarlar Ocağı'nın Başmimarı olarak görevlendirilmiştir (Mülayim, 1989:17). Hassa Mimarlar Ocağı, sarayın en önemli ve vazgeçilmez okullarından biri olarak, teorik ve pratik derslerle usta-çırak ilişkisi dâhilinde mimarlar yetiştirmiştir. 16. yüzyılda uzun yıllar boyunca ocağın yöneticisi olan Mimar Sinan'ın, bu sayede tüm teknik yapı işlerinden sorumlu olarak görev yapan fen heyetinin içinde başat rolü olmuştur (Hersek, 1990:43).

Mimar Sinan, katıldığı seferler sayesinde uzun süre boyunca araştırma ve gözlem yapma imkânı bulmuştur. Kendisinden önceki çeşitli kültürlerle ilişkin mimari eserleri izlemiş ancak hiçbir kopyaya ve taklitle başvurmadan gözlemlerini sentezlemeyi, kendi üslubunu ortaya koymayı başarmıştır (Benian, 2011:42). Osmanlı kültürünün en uluslararası niteliğe sahip üretimi olan Osmanlı mimarisinde dönüm noktası niteliğinde eserler veren Mimar Sinan, farklı işlevlerde-boyutlarda yapılar tasarlamış ve her yapısına, diğer yapılarına göre farklı bir özellik kazandırmaya çalışarak çeşitli yenilikler getirmeyi hedeflemiştir (Günay, 2010:22; Kuban, 2021:12). Bu amaçla ortaya koyduğu yapılara dair çeşitli kaynaklar bulunmaktadır. Bunlardan Adsız Risale, Topkapı Sarayı Arşivi'ndedir ve Mimar Sinan tarafından yazılmış olup on bir bölümden oluşmaktadır. İçinde Mimar Sinan'ın kısa bir özgeçmişi ve fihrist bulunmaktadır. Risalet'ül Mi'mariye adlı eser de Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunmakta ve içinde Mimar Sinan'ın daha detaylı bir biyografisi ile tasarladığı ve uygulanan çeşitli yapılarına dair bilgiler yer almaktadır. Arşivdeki bir diğer eser olan Tuhfet'ul Mi'marin'de kısa bir bilgi ve mimarlıkla ilgili bazı bilgilerden sonra yine uygulanan yapılarına dair bilgiler yer almaktadır. Bu iki eserin de Mimar Sinan tarafından yazıldığı düşünülmektedir. Tezkiret'ül Ebniye ise Sâi Mustafa Çelebi'ye Mimar Sinan'ın tarafından 1586 yılında yazdırılmıştır. Eserin çeşitli nüshalarında, Mimar Sinan'ın yapıları hakkında verilen bilgilerde farklılıklar bulunmaktadır (Şeşen, 1988:22). Tüm bu eserler incelendiğinde, Mimar Sinan tarafından tasarlandığı anlaşılan 477 yapının varlığından söz edilebilir. Bu yapılardan büyük bir kısmı cami olmakla birlikte, çok sayıda mescid, medrese, hamam, han gibi kamusal yapının Mimar Sinan tarafından tasarlandığı ve uygulandığı ifade edilebilir (Güneş, 2014:378).

Camiler, İslam yapıları içindeki en görünür ve en önemli yapılar olarak nitelendirilebilir (Harmankaya, 2018). Bu bağlamda Mimar Sinan'ın tasarladığı camiler incelendiğinde, hem malzeme ve yapım tekniği bakımından, hem de sembolik değerler yönünden oldukça zengin ve özgün oldukları görülmektedir. Bu yapıların öncelikle Osmanlı sultanları tarafından güç sembolü olarak; bununla birlikte önemli devlet adamları vezir, beylerbeyi ve farklı meslek gruplarından insanlar tarafından yaptırıldığı bilinmektedir (Özcan, 1988:21). Bu anlamda özellikle nüfusun yoğun olduğu yerlerde ve askeri sefer güzergâhlarında Mimar Sinan tarafından tasarlanan çok sayıda camiye rastlanmaktadır. Bu camilerin yanında çoğunlukla medrese, hamam, han, imarethane ve türbe gibi yapılar da bulunmakta ve bu yapı toplulukları, külliyeleri meydana getirmektedir. Büyük çoğunluğu Osmanlı İmparatorluğu'na uzun yıllar boyunca başkentlik yapan İstanbul'da inşa edilen bu yapılar, yoğun olarak günümüzün Türkiye coğrafyası sınırları içindedir. Ancak bu yapılarla ilgili çalışmalar incelendiğinde, çoğunlukla İstanbul, Edirne ve Bursa'daki yapıların,

Osmanlı Devleti başkentlerinde de bulunmalarının etkisiyle daha fazla irdelendiği ve akademik çalışmaların da bu yerleşimlerdeki yapılar üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Bununla birlikte Mimar Sinan'ın, günümüzün Türkiye sınırları içindeki Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde bulunan cami yapıları ise oldukça az sayıda çalışmaya konu olmuştur. Bu yapıların hem tarihi ve mimari niteliklerinin incelenmesi, hem de korunarak gelecek nesillere aktarılması, en az Osmanlı Devleti başkentlerinde bulunan Mimar Sinan eserleri kadar büyük önem taşımaktadır.

3. Mimar Sinan'ın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Bulunan Camileri

Mimar Sinan'ın birçok araştırmacı tarafından incelenen eserlerinden içinde bulunduğu yerleşime katkı, teknik değer, özgünlük, mimari değer ve kullanılabilirlik özelliği bakımından öne çıkanlar, şüphesiz ki İstanbul'da bulunan Süleymaniye Külliyesi ve Edirne'de yer alan Selimiye Külliyesi'dir (Kuran, 1973:538; Mülayim, 1989:19; Aslanapa, 1992). Her iki külliyenin de odağını oluşturan cami yapıları, hemen hemen her yönden Mimar Sinan'ın tasarım üslubu hakkında çarpıcı birer öğreti niteliğindedir.

Mimar Sinan'ın başta Süleymaniye ve Selimiye Camileri olmak üzere eserleri incelendiğinde çizgilerin, biçimlerin ve hacimlerin belli bir kompozisyonu oluşturmak için akılcı bir şekilde bir araya geldiğini görmek mümkündür. Bu anlamda yapılarında kullandığı strüktürel elemanlar olarak kubbeler, kemerler ve ayaklar yalnızca yapısal değil; estetik değeri arttıran sanatsal öğeler olarak da değerlendirilmiştir. Bu tasarım dili İstanbul, Edirne ve Bursa gibi kentlerde inşa edilen eserlerinde olduğu gibi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki yapılarda da görülmektedir. Erzurum, Diyarbakır ve Van illerinde bulunan Mimar Sinan camileri, her yönden olduğu gibi koruma bağlamında da incelemeye değer nitelikler taşımaktadır (Şekil 1).

Şekil 1. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri ile bu bölgelerdeki Mimar Sinan camilerinin konumları (Google Earth, 2023 yılı uydu görüntüsü yazar tarafından düzenlenmiştir).

3.1. Erzurum'da Bulunan Mimar Sinan Eseri Cami

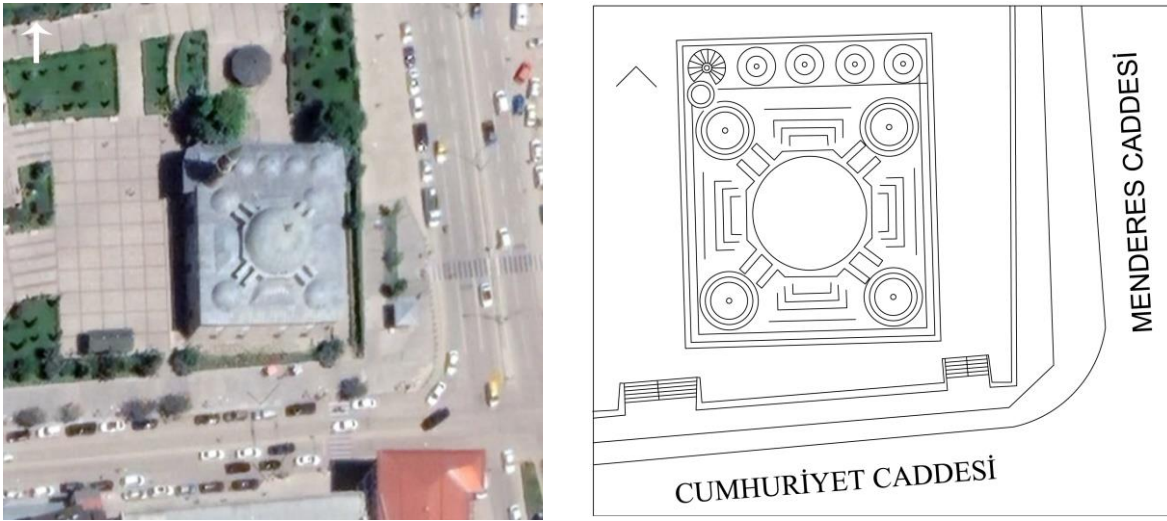
Erzurum Doğu Anadolu Bölgesi'nin en eski kentlerinden biri olarak bilinmektedir (Zaman vd., 2018:586). Önemli ticari ve askeri yolların kesiştiği bir noktada bulunması ve konumunun savunmaya elverişli olması nedeniyle, tarih boyunca dünyanın çeşitli yerlerinden Anadolu'ya açılan bir giriş kapısı özelliği göstermiştir. Bununla birlikte tarihin en eski çağlarından itibaren aktif bir göç merkezi olmuştur. Bu anlamda Doğu Anadolu Bölgesi'nde çok yönlü olarak stratejik bir konuma sahip olduğunu ifade etmek mümkündür. Kentin bu nitelikleri, Osmanlı Devleti Döneminde de dikkati çekmiştir.

Osmanlı Vilayet Salnameleri incelendiğinde, askeri ve ticari yönden büyük önem taşıyan bu Anadolu kentinde pek çok kamusal yapının bulunduğu görülmektedir (Akdağ, 2006:62). 1514 yılında Osmanlı Devleti hâkimiyetine giren Erzurum'da bu tarihten itibaren çok sayıda cami, han, hamam, çeşme, medrese, türbe, tabya ve cephanelik işlevli yapı inşa edilmiştir (Altundağ ve Erdöl, 2019). Bunlardan Ayaz Paşa Camii, Caferiye Camii, Derviş Ağa Camii gibi yapıların kent bellğindeki önemi büyüktür. Ancak Lala Mustafa Paşa külliyesi, Mimar Sinan'ın Erzurum'daki tek eseri ve kente Osmanlı döneminde inşa edilen ilk kamusal eser olarak öne çıkmaktadır (Kocaman

vd., 2019:9127). Külliye cami, saray, hamam, şadırvan, muvakkithane ve mektep yapılarından oluşmaktadır. Ancak günümüze yalnızca cami ve hamam ulaşabilmiştir (Gündoğdu vd., 2010:22). Hamamın kitabesi olmadığından, Mimar Sinan eseri olup olmadığı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (Köşklü ve Çınar, 2010:122). Fakat Lala Mustafa Camii, hakkında günümüze ulaşan verilerle Mimar Sinan tarafından tasarlandığı bilinen bir yapıdır (Yenişehirlioğlu ve Madran, 1989:45).

3.1.1 Lala Mustafa Paşa Camii'nin Konumu ve Tarihçesi

Lala Mustafa Paşa Cami Erzurum kent merkezinde, Cumhuriyet Caddesi üzerinde konumlanmaktadır. Batısında 14. yüzyılda inşa edilen ve İlhanlılar Dönemine ait olan Yakutiye Medresesi bulunmaktadır (Kuran, 1969:20). Güney ve doğu taraflarında ise kentin iki önemli ana aksı yer almaktadır (Şekil 2).

Şekil 2. Lala Mustafa Paşa Camii'nin kent içindeki konumu (a) ve vaziyet planı (b) (Kocaman vd., 2019:9127 ve Google Earth, 2023 yılı uydu görüntüsü yazar tarafından düzenlenmiştir)

Cami, 1562-1563 yıllarında Erzurum Beylerbeyi Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Yapıya dair belgeler incelendiğinde, Mimar Sinan tarafından tasarlandığı anlaşılmaktadır. Günümüzde Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün mülkiyetinde olan yapının vakfiyesine bakıldığında ise 1694, 1721, 1836-1839, 1851, 1870, 1889, 1962 ve 1971 yıllarında onarımlar geçirdiği görülmektedir (Çobanoğlu, 2003). Son olarak 2015 yılında restore edilen yapı, 2016 yılında yeniden ibadete açılmıştır (Bozal, 2015'ten aktaran Kocaman vd., 2017:3).

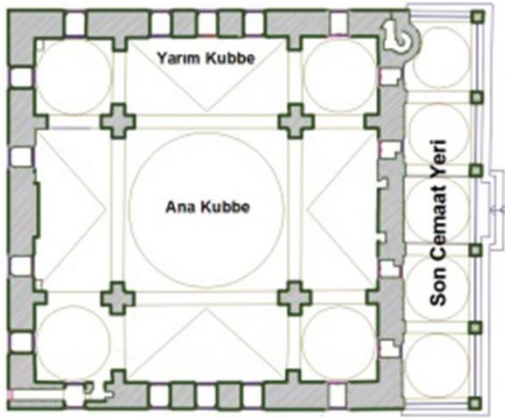
3.1.2. Lala Mustafa Paşa Camii'nin Mimari Nitelikleri

Caminin ana malzemesi taş ve yapım sistemi yığmadır. Duvarlarda Horasan harcı ile iç mekânda ve doğramalarda ahşap malzeme kullanılmıştır. Plan şeması ise Mimar Sinan'ın diğer eserlerinden olan İstanbul Şehzade Cami, Gebze Çoban Mustafa Paşa Cami ve Payas Sokullu Sarı Selim Cami gibi kare planlı ve merkezi kubbelidir (Çobanoğlu, 2003; Kocaman vd., 2019:9128). Ana kubbe, caminin orta kısmında yer alan dört adet sekizgen taş sütun üzerinde bulunmaktadır. Bu kubbeyi dört yandan yarım kubbeler ve kemerler desteklemektedir.

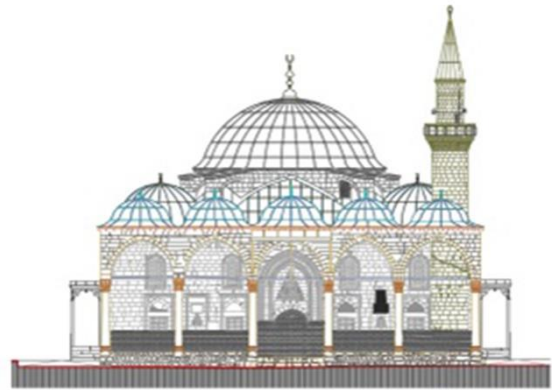
Caminin ana kubbesi 13 m çapında ve 17.45 m yüksekliğindedir. Plan şeması üzerinden boyutlarına bakıldığında son cemaat yeri hariç 26 x 26 m olduğu görülmektedir. Son cemaat yeri ise 26 x 5 m boyutlarındadır. Son cemaat yerini 6 sütun ve 5 kubbe oluşturmaktadır. Taşıyıcı ana duvarların kalınlığı yaklaşık 1,8 m'dir.

Duvarlardaki kapı ve pencere boşlukları incelendiğinde doğu ve batı yönünde 4 alt, 5 tepe penceresi görülmektedir. Kuzey ve güney yüzeylerde de aşağıda 4 alt ve 4'er de tepe penceresi bulunmaktadır. Ayrıca kuzey duvarında bir de kapı boşluğu yer almaktadır (Çobanoğlu, 2003) (Şekil 3, Şekil 4, Şekil 5).

Yapının minaresi güneybatı kısmına bitişiktir. Kare kaide üzerine kurulmuş olan minare, yuvarlak gövdeli ve tek şerefelidir.

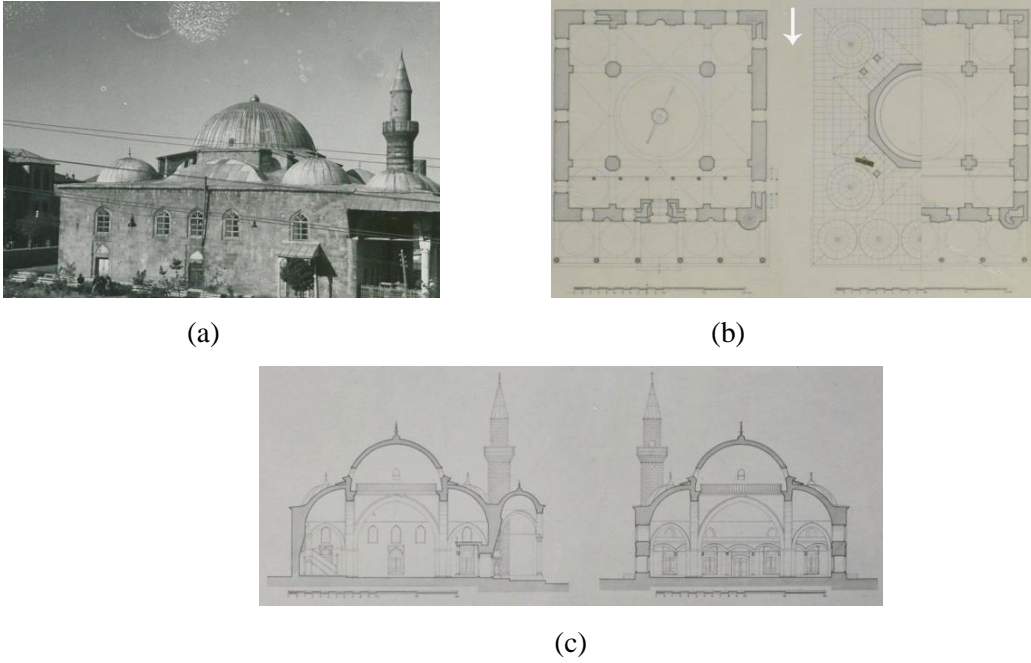

(a)

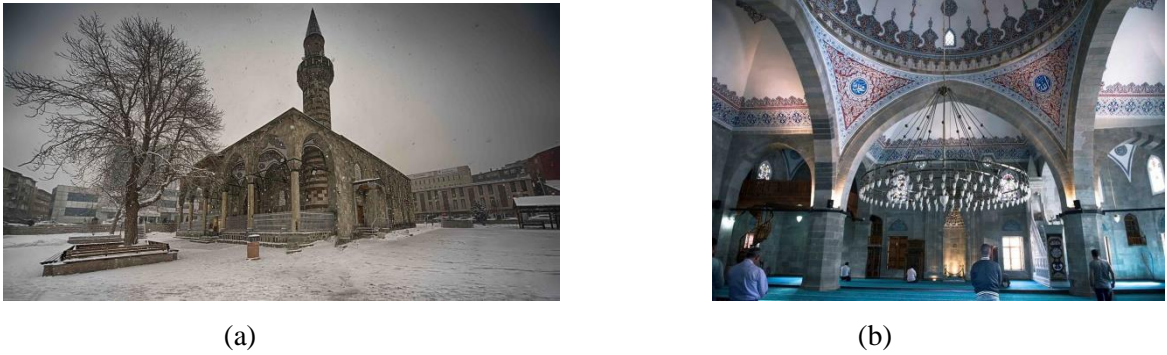

(b)

Şekil 3. Lala Mustafa Paşa Camii'nin plan şeması (a) ve kuzey cephesi (b) (Kocaman vd., 2019:9129)

Şekil 4. Lala Mustafa Paşa Camii'ne ait 1940'lı yıllardan bir fotoğraf (a), planlar (b), kesitler (c) (Ülgen, 2018)

Şekil 5. Lala Mustafa Paşa Camii'ne ait fotoğraflar, dış (a) ve iç (b) mekânlar (Sağiroğlu, 2021)

3.1.3 Lala Mustafa Paşa Camii'nin Koruma Durumu

Lala Mustafa Paşa Camii, bir külliye'nin parçası olarak inşa edilmiştir. Ancak külliye'deki diğer yapıların büyük oranda yok olması; bununla birlikte yapının yakın çevresinde modern yapıların inşa edilmesi ve kentin bu odak etrafında yeni yapılaşma ile gelişmesi, çevre verilerinin değiştiğini ve bütüncül korumanın sağlanamadığını göstermektedir.

Malzeme ve yapım sistemi koruma bağlamında incelendiğinde, yapının bu bağlamda köklü bir değişim geçirmediğini belirtmek mümkündür (Kocaman vd., 2019:9129). Ancak Erzurum'un stratejik konumu nedeniyle çok sayıda savaştan ve çatışmadan etkilenen yapıda buna bağlı olarak hem malzeme hem de yapım sistemi bağlamında kayıplar ve onarımlar gerçekleştirilmiştir (T.C.

Erzurum Valiliği, 2019). Özgün malzeme ve yapım sistemine bağlı kalınarak yapılan bu onarımlar sayesinde, yapının bu yönden belli oranda korunabildiği ifade edilebilir.

Lala Mustafa Paşa Camii'nde açık ve kapalı mekân organizasyonları incelendiğinde, köklü bir değişim olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte 1971 yılındaki onarımlar sırasında şadırvan eklenmiştir ve özgün şadırvan yapısı hakkında bilgi bulunmamaktadır (T.C. Erzurum Valiliği, 2019). Ayrıca son restorasyon çalışmalarıyla yapının harim kısmında yer alan müezzin mahfilinin kaldırıldığı bilinmektedir (Bozal, 2015'ten aktaran Kocaman vd., 2017:3). Bu durumun da iç mekân düzeninde önemli bir değişiklik meydana getirdiği ifade edilebilir. Bu bağlamda açık ve kapalı mekân organizasyonu yönünden yapının kısmen korunabildiğini ifade etmek mümkündür.

Lala Mustafa Paşa Camii'nde yer alan süsleme ve bezeme gibi öğelerde değişiklik/müdahale gerçekleştirildiğine dair herhangi bir veri bulunmamaktadır. Yapının geçmişine dair bilgilerin yer aldığı kaynaklar incelendiğinde de bu anlamda bir değişimden söz edilmediği görülmektedir. Buradan hareketle süsleme ve bezeme özellikleri bakımından korunduğuna dair güvenilir bir çıkarımda bulunmak mümkün değildir.

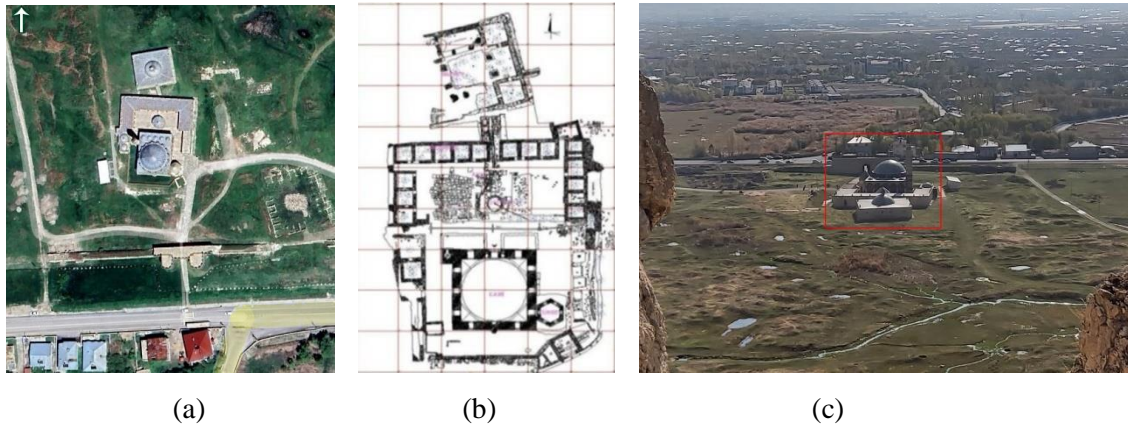
3.2. Van'da Bulunan Mimar Sinan Eseri Cami

Van, Doğu Anadolu Bölgesi'nde dünyanın en büyük kapalı havzası olan Van Gölü havzasında, engebeli bir coğrafyada yer alan ve geçmişi oldukça eskiye dayanan; stratejik konumu nedeniyle Uzakdoğu, Ortadoğu ve Kafkaslar arasında bir geçiş bölgesi olarak değerlendirilen önemli bir yerleşim alanıdır (Ağaoğlu, 2007:318; Belli, 1975:4; Uşma, 2018:72). Kent M.Ö. 9. Yüzyıl sonlarında kurulan Urartu Krallığı'nın başkenti olarak büyük gelişim göstermiştir. Ardından Pers, Roma ve Bizans etkisinde kalan yerleşim, farklı medeniyetlerin de hakimiyetinin ardından 1534'te Osmanlı Devleti yönetimine girmiştir. İran sınırında olması nedeniyle Osmanlı Devleti Van'a büyük önem vermiş ve kenti onarmıştır (Uluçam, 2000:32). Doğuya yapılan seferlerde önemli bir geçiş noktası olmasının etkisiyle Osmanlı Döneminde kentte çeşitli eserler inşa edilmiştir. Bunlardan Hüsrev Paşa külliyesi, Mimar Sinan'ın Van'daki tek eseri olarak bilinmektedir (Kuran, 1986:22; Uluçam, 2001:27; Ağaoğlu, 2007:318). Ancak bazı kaynaklarda Mimar Sinan'ın onayladığı başka bir eyalet mimarı tarafından inşa edildiği de belirtilmektedir (Eyice, 1999). Külliye cami, şadırvan, medrese, imaret, sıbyan mektebi, hazire, çeşme, kümbet, han ve çifte hamam yapılarından oluşmaktadır. Han ve çifte hamam yapı kompleksinden ayrı olarak kentin doğusunda konumlanmaktadır. Külliye ve odağındaki cami yapısı, sanat tarihi ve mimarlık

tarihi bakımından önemli niteliklere sahiptir (Sönmez, 1988:22; Ağaoglu, 2007:318; Öztürk, 2019:450; Öztürk, 2021:26).

3.2.1. Hüsrev Paşa Camii'nin Konumu ve Tarihçesi

Hüsrev Paşa Cami Eski Van Şehri'nin Orta Mahallesi'nde yer almaktadır. Tarihi Van Kalesi'nin güneyindeki bu alan, 1915 yılında Rus işgaline uğramış ve Ermeni isyancılar tarafından yakılıp ateşe verilmiştir. Bu nedenle harabe hâline gelerek terk edilmiştir (Uşma, 2018:74; Öztürk, 2021:28) (Şekil 6).

Şekil 6. Hüsrev Paşa Camii'nin konumu (a), vaziyet planı (b) ve Van Kalesi'nden görünümü (c)
(Öztürk, 2020:1240; Kişisel arşiv, 2022; Google Earth, 2023)

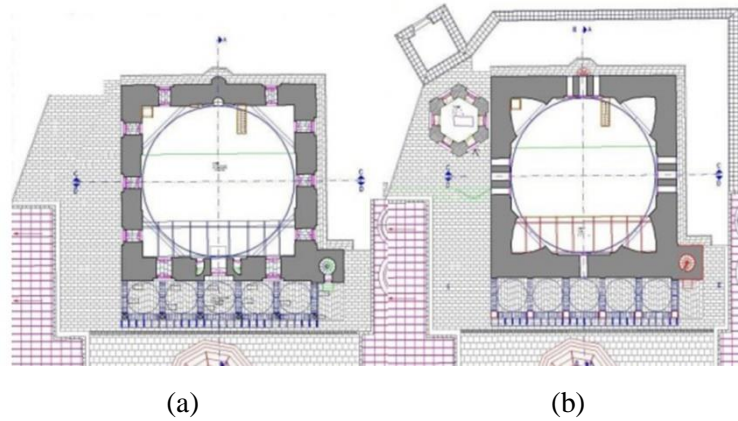
Cami, külliye'deki diğer eserlerle birlikte Kanuni Sultan Süleyman'ın vezirlerinden Van Beylerbeyi Köse Hüsrev Mehmed Paşa tarafından 1567-1568 yılları arasında yaptırılmıştır. Tuhfet'ul Mi'marin'de Mimar Sinan eseri olarak geçmektedir (Kuran, 1986:24; Sönmez, 1988:22; Öztürk, 2019:450). Hüsreviye ve Kurşunlu adlarıyla anılan cami, 17. yüzyıla tarihlenen bir gravürde Kurşunlu Camii Şerifi olarak isimlendirilmiştir. Ayrıca Evliya Çelebi Seyahatnamelerinde de tüm kubbelerinin kurşunla kaplı olduğu belirtilmektedir. 1915 yılında yangın geçirerek terk edilmiş ve 1930'larda depo olarak kullanılmıştır. 1960'larda büyük oranda tahrip olmuş ve ilk onarımını 1968 yılında geçirmiştir. 1996-2000 yılları arasında yapılan kazılarla külliye'ye ait olan diğer yapıların temel kalıntıları bulunmuştur. Günümüzde Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün mülkiyetindedir (Belli, 2009:54).

3.2.2. Hüsrev Paşa Camii'nin Mimari Nitelikleri

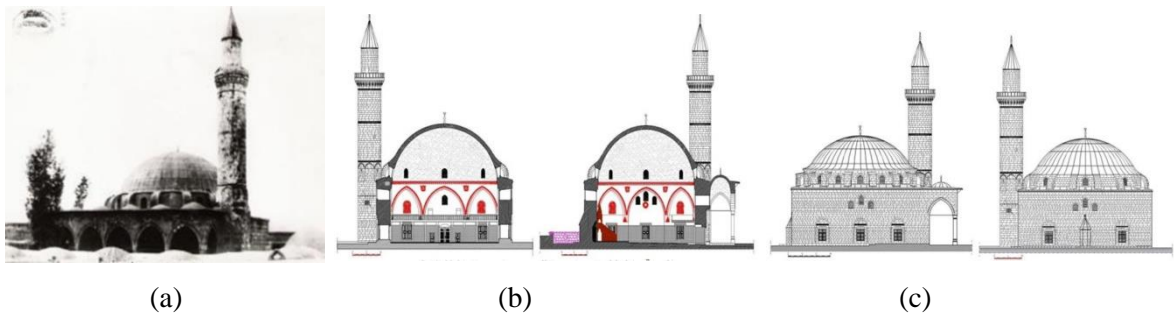
Cami taş malzemeli ve yığma yapım sistemlidir. Kubbe ve kaidede ise tuğla malzeme bulunmaktadır. Kare planlı ve merkezi kubbelidir (Öztürk, 2021:28). Ana kubbe yuvarlak kasnak üzerine oturmaktadır ve yaklaşık 16,46 m çapındadır. Plan şeması üzerinden boyutlarına bakıldığında son cemaat yeri hariç 19,3 x 19,3 m olduğu görülmektedir. Son cemaat yeri ise 19,63 x 4,02 m boyutlarındadır. Son cemaat yeri 6 sütun ve 5 kubbeden oluşturmaktadır.

Yapının taşıyıcı ana duvarların kalınlığı yaklaşık 1,8 ile 2 m arasındadır. Duvarlardaki kapı ve pencere boşlukları incelendiğinde doğu ve batı yönünde 3 alt ve 3 tepe penceresi görülmektedir. Kuzeyde 2 alt pencere, giriş kapısı ve bir de tepe penceresi yer almaktadır. Güneyde ise 2 alt ve 3 tepe penceresi bulunmaktadır (Belli, 2009:48; Öztürk, 2020:1242) (Şekil 7, Şekil 8, Şekil 9).

Yapının minaresi güneybatı kısmına bitişiktir. Kare kaide üzerine kurulmuş olan minare, yuvarlak gövdeli ve tek şerefelidir (Öztürk, 2021:28).

Şekil 7. Hüsrev Paşa Camii'nin zemin kat (a) ve kadınlar mahfili katı (b) plan şemaları (Öztürk, 2020:1242)

Şekil 8. Hüsrev Paşa Camii'nin 1950'li yıllara ait bir fotoğrafı (a) kesitleri (b) ve doğu ile güney cepheleri (c) (Öztürk, 2020:1243)

Şekil 9. Hüseyin Paşa Camii'ne ait fotoğraflar (Kişisel arşiv, 2018; Öztürk, 2020:1243)

3.2.3. Hüseyin Paşa Camii'nin Koruma Durumu

Hüseyin Paşa Camii, çeşitli işlevlere sahip yapılardan oluşan bir külliyein odak noktasıdır. Külliyeindeki diğer yapılar büyük oranda yok olmuş ve kazılarla kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Yapının yakın çevresindeki yerleşim dokusu ise tamamen yok olmuş ve terk edilmiştir. Bu durumda yapı, özgün durumunda içinde yer aldığı ve odak bir anıt konumunda olduğu dokuyu kaybederek, yeni kurulan kent ile de entegre edilememiştir. Bu bağlamda çevre verilerinin değiştiği ve bütüncül korumanın sağlanamadığı ifade edilebilir.

Malzeme ve yapım sistemi koruma bağlamında incelendiğinde, yapı bu yönden köklü bir değişim geçirmese de işgaller ve yangınlar nedeniyle büyük hasarlar almış ve özellikle son cemaat bölümü büyük oranda yıkılarak yeniden inşa edilmiştir (Belli, 2009:50). Ayrıca kubbelerdeki kurşun kaplamalar da tamamen sökülüştür (Öztürk, 2020:1245). Onarımlar sırasında özgün malzeme ve yapım sistemine bağlı kalınsa da yaşanan kayıplar, bu yönden kısmen korunabildiğini göstermektedir (Belli, 2009:54; Öztürk, 2020:1245).

Hüseyin Paşa Camii'nde açık ve kapalı mekân organizasyonlarında incelendiğinde, köklü bir değişim olmadığı görülmektedir. Ancak son cemaat yeri ve avluyu çevreleyen birimlerin büyük oranda yok olması ve sonradan yapılan çalışmalarla özgüne uygun olarak yeniden inşa edilmesi nedeniyle bu açıdan yapının kısmen korunabildiği ifade edilebilir.

Hüseyin Paşa Camii'nde yer alan süsleme ve bezemeler tarihsel süreç içinde büyük oranda tahrip olmuştur. Kalemışı ve çini süslemelerde kayıplar olurken; taş süslemelerin üzerinde aşınmalar meydana gelmiştir (Öztürk, 2021:29). Bunların büyük bir kısmı özgüne uygun olarak yenilense de kayıplar, bu anlamda da korumanın kısmen sağlanabildiğini göstermektedir.

3.3. Diyarbakır'da Bulunan Mimar Sinan Eseri Camiler

Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki en önemli kentlerinden biri olan Diyarbakır Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, geniş alanları birbirine bağlayan ana yolların kesiştiği önemli bir noktada bulunmaktadır. Çeşitli dönemlerin izlerini taşıyan Diyarbakır kent dokusunda günümüze ulaşan mimari eserler çoğunlukla Osmanlı Dönemine aittir (Karaca, 2014:51). Bu bağlamda Diyarbakır, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Osmanlı Dönemi klasik mimari üslubunun bir bütün hâlinde görülebildiği ve bu anlamda en fazla mimari mirası bünyesinde barındıran kentlerin başında gelmektedir (Yeşilbaş, 2015:880).

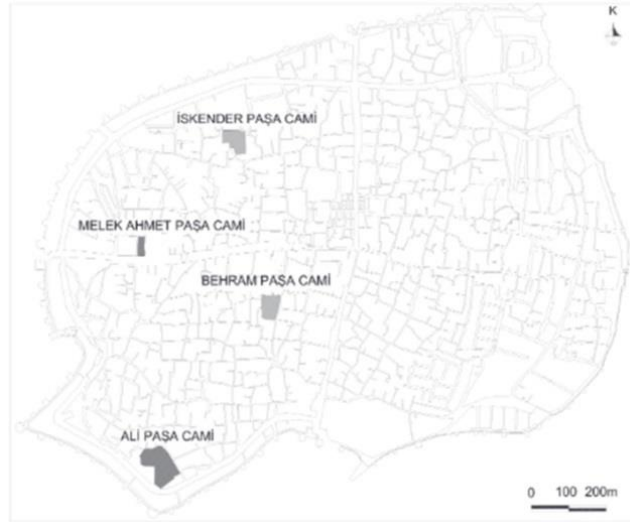
Osmanlı Vilayet Salnameleri'nde oldukça gelişmiş, yoğun bir nüfusa sahip olan, askeri ve ticari anlamda öne çıkan ve çok sayıda kamusal yapının bulunduğu bir yerleşim olarak kaydedilmiştir (Özdemir, 2011:64). Bu bağlamda yerleşimde çok sayıda Mimar Sinan eserinin de bulunduğu bilinmektedir. Tuhfet'ul Mi'marin ve Tezkiret'ül Ebniye'de Mimar Sinan tarafından Diyarbakır'da uygulanmak üzere tasarlandığı belirtilen camiler İskender Paşa, Melik Ahmet Paşa, Behram Paşa ve Hadım Ali Paşa Camileri'dir (Karaca, 2014:54; Yıldırım ve Oğuz, 2018:34). Bununla birlikte İrakeyn seferi sırasında Diyarbakır'da kalan Mimar Sinan, kentin Osmanlı Devleti tarafından fethedilmesinin hemen ardından inşa ettirilmiş olan ve mimarı bilinmeyen Fatih Paşa Camisi (Kurşunlu Camii)'nin mimari niteliklerini incelemiş ve bu yapıdan da esinlenerek mimari üslubunu şekillendirmiştir (Kuran, 1986:21).

3.3.1. Diyarbakır'daki Mimar Sinan Camilerinin Konumları ve Tarihçeleri

İskender Paşa, Melik Ahmet Paşa, Behram Paşa ve Hadım Ali Paşa Camileri, günümüzde Diyarbakır Suriçi yerleşiminin batı kısmında konumlanmaktadır. İskender Paşa ve Hadım Ali Paşa Camileri Suriçi'nin kuzey ve güney çeperlerindeyken; Melik Ahmet Paşa ve Behram Paşa Camileri ise Suriçi'ndeki mimari mirasın odak noktası olarak değerlendirilebilecek olan Diyarbakır Ulu Camii'ne yakın bir konumdadır (Top, 2011:22; Yıldırım ve Oğuz, 2018:34; Sevinçli, 2022:47) (Şekil 10).

(a)

(b)

Şekil 10. Diyarbakır'daki Mimar Sinan camilerinin kent içindeki konumunu gösteren hava fotoğrafı (a) ve vaziyet planı (b) (Yıldırım ve Oğuz, 2018:36; Google Earth, 2023 yılı uydu görüntüsü yazar tarafından düzenlenmiştir).

İskender Paşa Camii, Osmanlı Devleti'nde Diyarbakır'ın 12. valisi olarak görev yapan Çerkez İskender Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Caminin kitabesi günümüze ulaşmamıştır. Vakıflar Genel

Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan İskender Paşa Vakfına ait 1565 tarihli bir vakfiyede yapı ile ilgili mekânsal veriler mevcuttur ancak mimarı ve yapım tarihine dair bilgi bulunmamaktadır. Yapıdan Tuhfet'ul Mi'marin'de bahsedildiğinden Mimar Sinan eseri olduğu anlaşılmaktadır (Kuran, 1986:24). Ancak diğer yazmalarda Mimar Sinan'a ait olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır (Sözen, 1971:42). 1866 yılında Diyarbakır ve çevresinde meydana gelen depremlerin etkisiyle kubbeli son cemaat bölümü yıkılmış ve kubbesiz olarak, özgünden farklı malzemelerle ve farklı biçimde yeniden inşa edilmiştir. 1879 tarihli Ali Emiri'ye ait eserde ise harim bölümünün duvarlarının zeminden 1.5 m yüksekliğe kadar çinilerle süslediği ifade edilmiştir. 1992 tarihli kaynaklarda yapının çinilerinin askeri olaylar sırasında tahrip olduğundan söz edilmektedir. Bununla birlikte yakın çevresindeki türbelerde, hazirelerde ve şadırvanda da zaman içinde özgüne aykırı değişiklikler olduğu vakfiyesindeki bilgilerden anlaşılmaktadır (Polat, 2020:68).

Melik Ahmet Paşa Camii, Diyarbakırlı Melik Ahmet Paşa tarafından 1587-1591 yılları arasında yaptırılmıştır. Yapı, Tuhfetü'l Mi'marin'de Mimar Sinan'ın eseri olarak geçmektedir ancak Mimar Sinan'ın diğer yazmalarında, yapı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (Sözen, 1971:47; Kuran, 1986:34). Caminin batısına bitişik olarak konumlanan meşrutanın kapısı sonradan kapatılmış ve buraya betonarme bir yapı inşa edilmiştir. Ayrıca yapının çinileri sonradan onarım geçirmiştir. Bununla birlikte yapının çevresindeki konak ve medrese, günümüze ulaşmamıştır. Yapı 2008 yılında kapsamlı bir onarım geçirmiştir.

Behram Paşa Camii, Diyarbakır'ın on üçüncü valisi Behram Paşa tarafından 1564-1572 yılları arasında yaptırılmıştır. Kapısının üzerindeki yazıtta inşa tarihine dair bilgi yer almaktadır. Tuhfetü'l Mi'marin'de Mimar Sinan'ın eseri olarak geçmektedir (Sözen 1971:51). Yapı cami, medrese, şadırvan ve hamamdan oluşan bir külliyenin parçasıdır. Şadırvan ve hamam da cami ile birlikte günümüze ulaşmıştır. Minaresi 1928 yılında kısmen yıkılmış ve 1929'da özgüne uygun olarak onarılmıştır. 1974-1975, 1977, 1998 ve 2005 yıllarında onarımlar geçirmiştir (Haspolat, 2021).

Hadım Ali Paşa Camii, Kassal Camii adıyla da bilinmekte ve Tuhfet'ul Mi'marin'de Mimar Sinan eseri olarak geçmektedir (Sözen, 1971:57; Polat, 2020:71). Yapının inşa tarihini gösteren bir belge bulunmamakla birlikte, Diyarbakır'ın altıncı valisi Hadım Ali Paşa tarafından 1534-1537 yılları arasında yaptırıldığı düşünülmektedir (Sözen, 1971:57). Medrese, hamam ve zikir yeri olarak adlandırılan küçük bir yapı ile birlikte bir külliyenin parçası olarak inşa edilmiştir. Külliyedeki diğer yapılar da cami ile birlikte günümüze ulaşmıştır. 1769-1770 yıllarında camiye Şafiiler kısmı eklenmiştir (Yılmazçelik, 1995:27). Cami dışında külliyyeye ait olan diğer yapıların Mimar Sinan eseri olduğuna dair yeterli bilgi bulunmamaktadır (Kuran, 1986:37). Vakıflar Genel Müdürlüğü

tarafından 1955, 1974, 1981 ve 2008 yıllarında onarımdan geçirilmiştir. İç mekânı çinilerle kaplı olan yapının çinilerinde yoğun kayıplar oluşmuştur. 2023 yılı itibariyle külliyedeki diğer yapılarla birlikte yeniden onarım sürecine alınmıştır (URL 3).

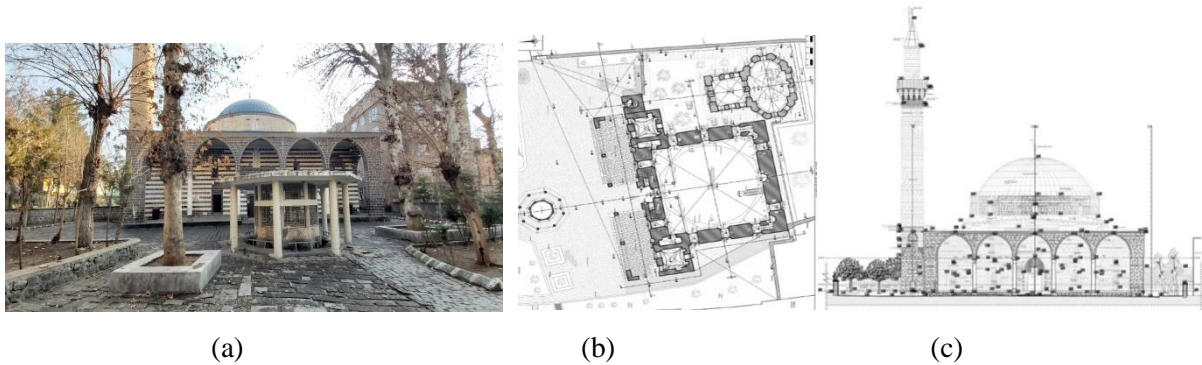
3.3.2. Diyarbakır'daki Mimar Sinan Camilerinin Mimari Nitelikleri

Diyarbakır'da incelenen tüm Mimar Sinan camilerinin ana malzemeleri taş (kalker ve bazalt) ve yapım sistemleri yığmadır. Ayrıca iç mekânlarında ve doğramalarında ahşap da kullanıldığı görülmektedir (Sözen, 1971:54-57; Kuran, 1986:37; Polat, 2020:62-71; Haspolat, 2021).

İskender Paşa Camii kare planlı ve merkezi kubbelidir. Ana kubbe tuğla malzemelidir ve kemerlerle desteklenen on altıgen bir kasnağa oturtulmuştur. Plan şeması üzerinden boyutlarına bakıldığında harim kısmının yaklaşık 14,75 x 14,75 m olduğu görülmektedir. Son cemaat yeri ise özgünlüğünü yitirmiş ve sonradan yapılan müdahalelerle boyutları değiştirilmiştir. Son cemaat yerini 6 sütun ve 5 kubbe oluşturmaktadır.

İskender Paşa Camii'nin taşıyıcı ana duvarların kalınlığı yaklaşık 1,5 m ile 1,9 m arasında değişmektedir. Duvarlardaki kapı ve pencere boşlukları incelendiğinde doğu ve batı yönlerinde 3 alt ve 1 tepe penceresi görülmektedir. Kuzey ve güney yüzeylerde de aşağıda 2 alt ve 4'er de tepe penceresi bulunmaktadır. Ayrıca kuzey duvarında kadınlar mahfilinde 2 pencere ve bir de kapı boşluğu yer almaktadır. (Şekil 5, Şekil 6, Şekil 7).

İskender Paşa Camii'nin minaresi doğu duvarına bitişiktir. Kare ve yukarı doğru sekizgen kaide üzerine kurulmuş olan minare, yuvarlak gövdeli ve tek şerefelidir. Yapının güneydoğusunda türbe bulunmakta ve bu birime minarenin yanındaki kapı ile harim kısmından geçilebilmektedir. Avluda yer alan şadırvan ve tuvaletler ise betonarme malzeme ile inşa edilerek sonradan eklenmiştir (Polat, 2020:74).

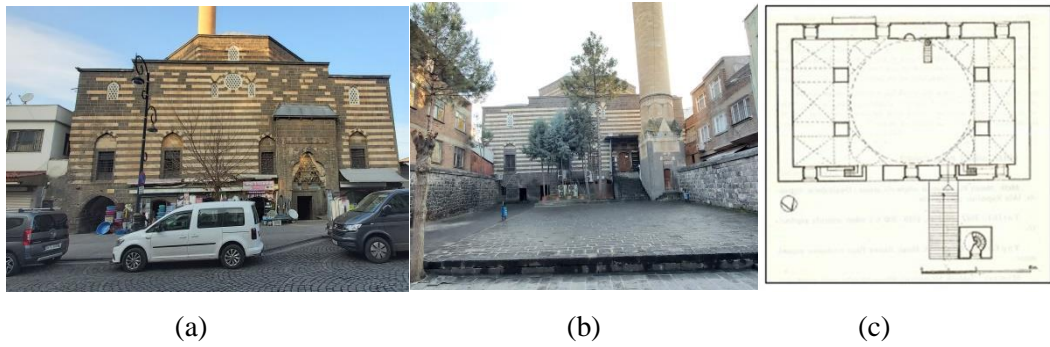
Şekil 11. İskender Paşa Camii kuzey cephe fotoğrafı (a) planı (b) ve kuzey cephe çizimi (c)

(Kişisel arşiv, 2023; Polat, 2020:74)

Melik Ahmet Paşa Camii, dikdörtgen planlı ve merkezi kubbelidir. Ana kubbe dört ayakla taşınmakta ve tromplarla geçiş sağlanmaktadır. Plan şeması üzerinden boyutlarına bakıldığında harim mekânının yaklaşık 11,2 x 21 m boyutlarında olduğu görülmektedir. Yapının harim mekânı zemin kotundan yaklaşık 2,7 m yükseltilmiştir. Zemin katta ise ticari birimler ve depolar ile müftülük tarafından ofis olarak kullanılan bir mekân bulunmaktadır. Bu şekilde yapı, zemin ve birinci kat olmak üzere iki kattan oluşmaktadır. Bu yönüyle bölgedeki diğer Mimar Sinan camilerinden farklıdır.

Melik Ahmet Paşa Camii'nin ana duvarlarının kalınlığı yaklaşık 1,4 m'dir. Yapının zemin katında, doğu batı doğrultusunda öndeki caddeyi arkadaki sokağa bağlayan tonozlu bir geçit ile caddeyi avluya bağlayan ikinci bir geçit bulunmaktadır. Doğu ve batı yönlerinde 3'er tepe penceresi mevcuttur. Güney cephesi caddeye doğru yönelmektedir ve kible duvarından taşan bir taç kapı ile 4 pencere ve biri yuvarlak olmak üzere 5 tepe penceresi bu cephede yer almaktadır. Harime girişi sağlayan kapının bulunduğu kuzey cephede ise zemin katta biri kemerli olmak üzere 4 açıklık bulunmaktadır. 1. katta ise harime girişi sağlayan kapının iki yanında toplam dört pencere ve biri yuvarlak olmak üzere 6 tepe penceresi mevcuttur.

Melik Ahmet Paşa Camii'nin minaresi harime ulaşmayı sağlayan merdivenlere bitişik bir konumda, kuzey cephesinin önündedir. Avluya açılan taş duvarlı ve betonarme döşemeli bir tuvaleti bulunmaktadır.

Şekil 12. Melik Ahmet Paşa Camii güney (a) ve kuzey (b) fotoğrafları ile harim kat planı (c) (Kişisel arşiv, 2023; Sözen, 1971:60)

Behram Paşa Camii, kare planlı ve merkezi kubbeli bir yapıdır. Taşıyıcı duvarlardan ana kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır. Harim boyutları yaklaşık 15 x 15 m'dir. Yapının dört köşesinde harim iç mekânından ulaşılabilen dört küçük hücre bulunmaktadır. Taşıyıcı duvar kalınlığı yaklaşık 1,5 m'dir.

Caminin son cemaat yeri revakla birlikte iki kademelidir ve ilk kademede beş kubbe bulunmaktadır. Bunlardan ortadaki kubbenin yüksekliği diğerlerinden fazladır. İkinci kademede ise ahşap kirişlemeli ve eğimli bir çatı örtüsü bulunmaktadır. Birinci kademe revak, ikinci kademe ise son cemaat yerini oluşturmaktadır ve bu iki kısım birbirinden bir seki ile ayrılmaktadır.

Behram Paşa Camii'nin kuzey cephesinde 4 pencere ve bir giriş kapısı, güney cephesinde 2 alt ve bir tepe penceresi bulunmaktadır. Doğu ve batı cephelerinde de alt kısımda 3'er pencere yer almaktadır. Minare kuzeybatı köşeye yakın bir konumda bulunan, kare kaideli ve silindirik gövdeli bir yapıdır. Avlunun ortasında sekizgen formlu özgün şadırvan yer almaktadır.

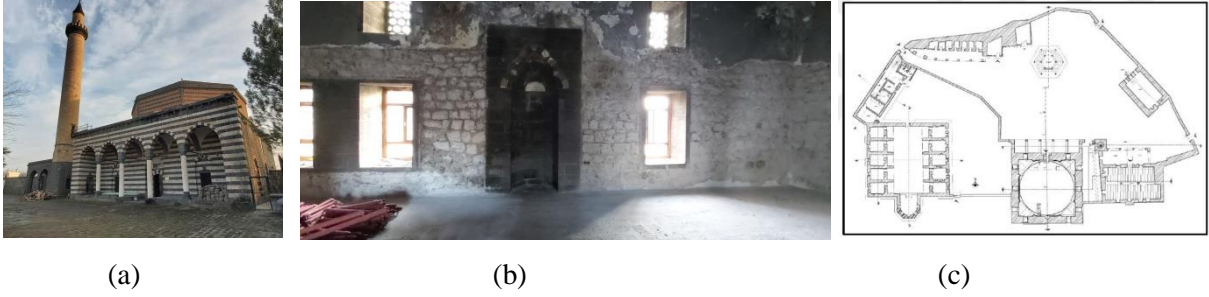

Şekil 13. Behram Paşa Camii kuzey cephe (a) ve harim (b) fotoğrafları ile vaziyet planı (c) (Kişisel arşiv, 2023; Polat, 2020:78)

Hadım Ali Paşa Camii merkezi kubbeli ve kare planlıdır. Ana kubbeye tromplarla geçilmiştir. Harim boyutları yaklaşık olarak 22 x 22 m'dir. Son cemaat yeri 4 sütunlu ve 5 kubbeli, tek kademeli bir mekândır. Bu mekânın üstü kubbelerle örtülmüştür. Taşıyıcı ana duvarların kalınlığı yaklaşık 2 m'dir.

Yapının kuzey ve güney cephelerinde ikişer pencere ile kuzey cephede giriş kapısı ve güney cephede bir tepe penceresi; doğu ve batı cephelerinde de üçer pencere ile birer tepe penceresi bulunmaktadır.

Minare son cemaat yerinin doğusunda, kare kaideli ve silindirik gövdelidir. Yapının avlusunda sonradan eklenen bir şadırvan, abdest alma birimleri ve tuvalet bulunmaktadır.

Şekil 14. Hadım Ali Paşa Camii kuzey cephe (a) ve harim (b) fotoğrafları ile vaziyet planı (c) (Kişisel arşiv, 2023; Polat, 2020:80)

3.3.3. Diyarbakır'daki Mimar Sinan Camilerinin Koruma Durumu

Diyarbakır'da incelenen dört Mimar Sinan eseri caminin tamamı günümüze sağlam bir şekilde ulaşabilmiştir. Ancak her biri tarihsel süreç içinde farklı uygulamalardan geçmiş ve bazıları özgüne aykırı müdahaleler görürken, bazıları ise uzun yıllar boyunca özgün niteliklerini büyük oranda koruyabilmiştir.

İskender Paşa Camii ve külliyei oluşturan diğer yapılar, zaman içinde değişim geçirmiş ve özgüne aykırı müdahaleler görmüştür. Çevresel ölçekte bakıldığında hem yapının içinde bulunduğu dokudaki değişimler, hem de türbe, hazire ve şadırvan yapılarındaki özgüne aykırı müdahaleler, çevre verilerinin değiştiğini ve bu anlamda bütüncül korumanın sağlanamadığını göstermektedir. Malzeme ve yapım sistemine bakıldığında, harim kısmında çeşitli müdahaleler olsa da köklü bir değişiklik olmamakla birlikte özellikle son cemaat bölümünün özgünden farklı malzeme ve yapım sistemiyle yeniden inşa edilmesi, bu anlamda da bütüncül korumanın sağlanamadığını düşündürmektedir. Bu bağlamda yapının tamamına bakıldığında özgün malzeme ve yapım sistemine tam olarak bağlı kalınmadığı ifade edilebilir. Camide açık ve kapalı mekân organizasyonunda büyük oranda değişiklik olmadığı gözlemlenmiştir. Avludaki hazire ve türbelerle şadırvan büyük oranda korunmuştur. Son cemaat yeri ise özgün malzeme ve yapım sistemi ile olmamakla birlikte varlığını devam ettirmiştir. Bu durum yapı özelinde bütüncül koruma anlamında olumsuz olsa da genel olarak açık ve kapalı mekân organizasyonu bağlamında kısmen korumanın sağlandığı ifade edilebilir. Caminin süsleme/bezeme öğeleri olarak çinileri zaman içinde tahrip olmuş ve süreç boyunca çeşitli onarımlar geçirmiştir. Bazı noktalarda ise tamamen yok olan çiniler yenilenmemiş ya da özgün çinilerden farklı düzen ve desende yenilenmiştir. Bu anlamda süsleme ve bezeme özellikleri bakımından korumanın büyük oranda sağlanamadığı ifade edilebilir.

Melik Ahmet Paşa Camii, zemin kotunda bulunan ticari birimler nedeniyle oldukça fazla müdahale görmüş bir yapıdır. Öncelikle çevresel anlamda değerlendirildiğinde, yapının güney cephesinde yer alan ana aksın genişletilmesi/değişmesi ve buradaki dokunun değişmesi, bununla birlikte batı cephesine neredeyse bitişik konumdaki betonarme yapılar ve külliyeinin diğer yapılarının günümüze ulaşmamış olması, büyük bir değişimin gerçekleştiğini ve korumanın sağlanmadığını göstermektedir. Malzeme ve yapım sistemi bakımından caminin harim kısmında köklü bir değişiklik olmamakla birlikte avluya sonradan eklenen tuvalet ve ticari birimlerin iç mekânlarında yapılan özgüne aykırı müdahaleler, kısmi bir korumanın sağlandığını göstermektedir. Açık ve kapalı mekân organizasyonu bağlamında ilgili kaynaklar incelendiğinde, harim kısmında köklü bir değişiklik olmadığı anlaşılmaktadır (Sözen, 1971:58). Ancak ticari birimlerin özgüne aykırı müdahale olarak güney cephesine üst örtüler eklemesiyle yarı açık mekânlar oluşturulmuştur. Bununla birlikte avluya sonradan eklenen tuvaletler de buradaki özgün mekân organizasyonunda değişikliğe neden olmuştur. Bu nedenle söz konusu açıdan da kısmen korumanın sağlandığından söz edilebilir. Süsleme ve bezeme bakımından incelendiğinde, yapının ibadet mekânında süsleme unsuru olarak öne çıkan çinilerin büyük oranda korunduğu ancak minarede bulunan çinilerin çoğunlukla yitirildiği görülmektedir. Bununla birlikte harim mekânındaki kalem işi bezemeler de özgüne uygun olarak yenilenmiştir (Daşdağ, 2013:272). Buna göre söz konusu değerlerin de kısmen korunduğunu belirtmek mümkündür.

Behram Paşa Camii'nin koruma durumunda çevre verileri açısından bakıldığında kaynaklarda bahsi geçen medresesinin günümüze ulaşmamış olması ve yakın çevresindeki dokunun da çoğunlukla betonarme yapılardan oluşması nedeniyle bütüncül korunamadığını belirtmek mümkündür. Malzeme ve yapım tekniği açısından bakıldığında ise büyük bir değişim görülmemektedir. Tarihsel süreç içinde yapının minaresi yıkılsa da özgün malzeme ve yapım tekniği göz önünde bulundurularak yeniden inşa edilmiştir. Bununla birlikte yapının avlusunda bulunan şadırvan ve tuvaletlerde de çimento esaslı malzeme ile müdahaleler görülmektedir. Bu bağlamda malzeme ve yapım tekniği açısından da kısmi korumadan söz edilebilir. Yapının açık ve kapalı mekân organizasyonunda büyük bir değişiklik olmamış ve büyük oranda koruma sağlanmıştır. Süsleme ve bezemelerin oldukça yoğun olduğu camide, bu değerler büyük oranda korunmakla birlikte çinilerde yer yer kayıpların ve aşınmaların olduğu görülmektedir. Bu bağlamda süsleme ve bezemelerde kısmen koruma sağlandığı belirtilebilir.

Hadım Ali Paşa Camii, tarihi Suriçi yerleşiminin çeperinde yer alan bir külliyeinin parçası olarak günümüzde restorasyon sürecindedir. Çevresel veriler bağlamında incelendiğinde, yapının

yakın çevresinde çok sayıda yeni yapı inşa edildiği ve dokunun değiştiği görülmektedir. Bu bağlamda çevre verileri açısından kısmen korunduğu belirtilebilir. Malzeme ve yapım sistemi bakımından da özgün niteliklerini koruyan yapıda, açık mekân organizasyonu sonradan eklenen şadırvan, tuvalet ve abdest alma birimleriyle değişmiştir. Restorasyon sürecinde de varlığını sürdüren bu yapılar göz önünde bulundurulduğunda caminin bu yönden kısmen korunduğu görülmektedir. Yapının süsleme ve bezemeleri büyük oranda tahrip olduğundan restorasyon çalışmaları ile sökülmüştür ve yenileme sürecindedir.

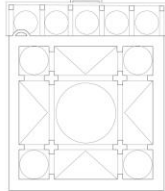

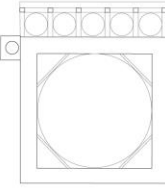

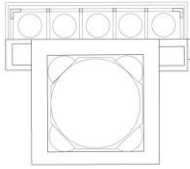

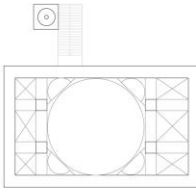

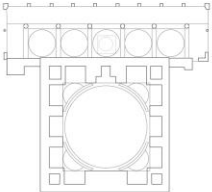

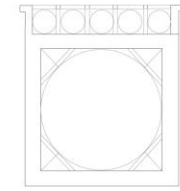
4. Değerlendirmeler

Mimar Sinan, uzun yıllar boyunca sürdürdüğü gözlem ve incelemelerini yapı tasarımı ve uygulamasına ustalıkla döken bir deha olarak bilinmektedir. Bu tasarımları ve uygulamaları günümüze büyük oranda ulaştırmış ve koruma altına alınmıştır. Hem uluslararası yasa ve tüzüklerle, hem de Türkiye'deki ilgili kanunlarla çok yönlü olarak korunması gereken kültür varlıkları olan Mimar Sinan eserleri; aynı zamanda inşa edildikleri yerleşimin Osmanlı Dönemi içinde büyük önem taşıdığını da göstermeleri bakımından simgesel değer taşımaktadır. Bu bağlamda günümüzün Türkiye sınırları içinde ve dünyanın farklı noktalarında, yerleşimlerin dönem içindeki önemine de dayanılarak çok sayıda ve farklı işlevlerde Mimar Sinan eserine rastlamak mümkündür. Bu eserlerde özellikle cami işlevinin öne çıktığı belirtilebilir. Sayıca fazla olmalarının yanı sıra Mimar Sinan Camileri, içinde buldukları yapı toplulukları olan külliyelerin de odak noktasını oluşturmuştur. Nitekim ustalık eseri olarak nitelendirilen Selimiye Camii, bunun en çarpıcı örneklerinden biridir.

Mimar Sinan'ın tasarladığı ve uyguladığı cami yapılarının çoğunlukla İstanbul, Edirne ve Bursa illerinde yoğunlaştığı ifade edilebilir. Ancak günümüze ulaşan el yazması Mimar Sinan eserleri incelendiğinde, Anadolu'da da çok sayıda caminin bulunduğu görülmektedir. Bunlardan bazıları kesin bir şekilde Mimar Sinan eseri olarak bilinirken, bazıları hakkında ise çeşitli kaynaklarda Mimar Sinan eseri olmadıkları yönünde bilgilere yer verilmiştir. Ancak söz konusu yapıların ortak özelliklerinin başında, Anadolu coğrafyasında stratejik öneme sahip olan yerleşimlerde yer almaları gelmektedir.

Çalışma kapsamında Osmanlı Devleti için stratejik öneme sahip birer sınır niteliğinde olan, günümüzde ise Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin önemli kentlerinin başında gelen Erzurum, Van ve Diyarbakır'daki Mimar Sinan eseri cami yapıları incelenmiştir (Şekil 15).

Böylece söz konusu yapıların korunmasına dikkati çekmek ve bu yapılarla ilgili literatüre katkı sağlamak hedeflenmiştir.

YAPI	BÖLGE VE İL	İNŞA TARİHİ	MALZEME VE YAPIM SİSTEMİ	PLAN ŞEMASI
LALA MUSTAFA PAŞA CAMİİ 	DOĞU ANADOLU BÖLGESİ ERZURUM	1562 - 1563	TAŞ, AHŞAP YIĞMA YAPIM SİSTEMİ	
HÜSREV PAŞA CAMİİ 	DOĞU ANADOLU BÖLGESİ VAN	1567 - 1568	TAŞ, TUĞLA, AHŞAP YIĞMA YAPIM SİSTEMİ	
İSKENDER PAŞA CAMİİ 	DOĞU ANADOLU BÖLGESİ DİYARBAKIR	BİLİNMIYOR (1565 TARİHLİ VAKFIYEDE GÖRÜLMEKTEDİR)	TAŞ, TUĞLA, AHŞAP YIĞMA YAPIM SİSTEMİ	
MELİK AHMET PAŞA CAMİİ 	DOĞU ANADOLU BÖLGESİ DİYARBAKIR	1587 - 1591	TAŞ, TUĞLA, AHŞAP YIĞMA YAPIM SİSTEMİ	
BEHRAM PAŞA CAMİİ 	DOĞU ANADOLU BÖLGESİ DİYARBAKIR	1564 - 1572	TAŞ, TUĞLA, AHŞAP YIĞMA YAPIM SİSTEMİ	
HADİM ALİ PAŞA CAMİİ 	DOĞU ANADOLU BÖLGESİ DİYARBAKIR	BİLİNMIYOR (1534-1537 YILARINDA İNŞA EDİLDİĞİ DÜŞÜNÜLMEKTEDİR)	TAŞ, TUĞLA, AHŞAP YIĞMA YAPIM SİSTEMİ	

Şekil 15. Çalışma kapsamında incelenen Mimar Sinan camilerinin özellikleri (Çobanoğlu, 2003, 75; Eyice, 2014, 50 ve Kişisel arşiv, 2023'ten alınarak yazar tarafından düzenlenmiştir.)

Çalışma kapsamında Erzurum Lala Mustafa Paşa Camii, Van Hüsrev Paşa Camii ile Diyarbakır İskender Paşa, Melik Ahmet Paşa, Behram Paşa ve Hadım Ali Paşa Camileri konum ve tarihçe, mimari özellikler ve koruma durumu bakımından irdelenmiştir. Buna göre söz konusu eserlerin hepsinin adı Mimar Sinan'a ait olan el yazmalarında geçmektedir. Ayrıca çeşitli kaynaklara göre bu yapılar, Mimar Sinan'ın diğer pek çok eserinin de inşa edildiği 16. yüzyıla tarihlenmektedir.

Yapıların mimari özelliklerine genel olarak değerlendirildiğinde tamamında ağırlıklı olarak taş malzeme ve yığma sistem görülürken; tuğla ve ahşap kullanımının da yaygın olduğu belirtilebilir. Çoğunlukla kare planlı ve merkezi kubbeli olan bu yapılardan yalnızca Diyarbakır Melik Ahmet Paşa Camii'nin dikdörtgen planlı olduğu görülmektedir. Ayrıca bu yapı, harim mekânının zemin katta olmaması ve bu katta ticari birimleri barındırmasıyla, aynı zamanda güneydeki caddeden kuzeydeki avluya ve sokağa ulaşan geçitlerle de mimari bakımdan incelenen diğer camilerden ayrılmaktadır.

5. Sonuçlar ve Öneriler

Çalışmada Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Mimar Sinan camileri koruma bakımından çevre verilerindeki değişimler, malzeme ve yapım sistemindeki değişimler, açık ve kapalı mekân organizasyonundaki değişimler ile süsleme ve bezemelerdeki değişimler göz önünde bulundurularak incelenmiştir. Buna göre aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

- Tüm yapıların çevre verilerinin kısmen ya da tamamen değişikliğe uğradığı ifade edilebilir. İncelenen yapıların içinde bulunduğu yerleşim dokuları çoğunlukla geleneksel kimliğini büyük oranda kaybetmiştir. Bazı çevrelerde yeni yapılar, Mimar Sinan eserlerine çok yakın konumda, bu yapıların görünürlüğünü azaltacak/engelleyecek şekilde konumlandırılmıştır. Bazılarında ise çeşitli sebeplerle yerleşim dokuları neredeyse tamamen yok olmuştur. Bununla birlikte külliyelerde camiler dışında diğer yapılarda da değişiklikler görülmektedir. Tüm bu gelişmeler, çevre verilerinin değişmesinde ve bu anlamda bütüncül korumanın sağlanamamasında etkili olmuştur.
- Malzeme ve yapım sistemi bakımından değişimler incelendiğinde, özellikle savaşlar, işgaller ve askeri olayların etkisiyle tahrip olan camilerin büyük oranda özgün malzeme ve yapım sistemine göre onarıldığı görülmüştür. Ancak Diyarbakır İskender Paşa Camii'nin son cemaat yerinin özgüne aykırı malzeme ve yapım sistemiyle yeniden inşa

edilmesi, bu bakımdan önemli bir koruma sorunu olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte Diyarbakır Melik Ahmet Paşa Camii'nin zemin katındaki ticari birimlerde de özgüne aykırı malzeme kullanımı ile değişiklikler olduğu göze çarpmaktadır.

- Açık mekân organizasyonları avlulara sonradan eklenen özgüne aykırı yapılarla değiştirken, kapalı mekan organizasyonlarında ise çok büyük bir değişiklik söz konusu olmamıştır. Bu bağlamda tüm camilerde avlu, son cemaat yeri ve harimden oluşan temel mekân organizasyonunun korunduğu ancak lokal değişiklikler gerçekleştiğini belirtmek mümkündür. Açık mekânlara ise tuvalet ve özgünde mevcut olmayan/özgüne aykırı olan şadırvan gibi birimlerin eklenmesi, bu alanlardaki organizasyonu değiştiren unsurlardandır.
- Süsleme ve bezeme açısından yalnızca Lala Mustafa Paşa Camii'ne dair yeterince kaynak bulunmazken; diğer yapılarda yine çeşitli etkenlerle bu öğelerin tahrip olduğu ve bazılarında yenileme çalışmalarının tamamlandığı, bazılarında ise devam ettiği görülmüştür. Özellikle incelenen yapıların çoğunda iç mekânlarda yoğun olarak kullanılan çinilerin tahrip olması bu bağlamda dikkat çekicidir. Bu nedenle söz konusu yönden de genel olarak bütüncül korumanın sağlanamadığını ifade etmek mümkündür (Şekil 16).

YAPI	ÇEVRE VERİLERİ	MALZEME VE YAPIM SİSTEMİ	AÇIK VE KAPALI MEKÂN ORGANİZASYONU	SÜSLEME VE BEZEMELER
LALA MUSTAFA PAŞA CAMİİ	KORUNAMAMIŞ	KISMEN KORUNMUŞ	KISMEN KORUNMUŞ	YETERLİ BİLGİ BULUNMAMAKTADIR
HÜSREV PAŞA CAMİİ	KORUNAMAMIŞ	KISMEN KORUNMUŞ	KISMEN KORUNMUŞ	KISMEN KORUNMUŞ
İSKENDER PAŞA CAMİİ	KORUNAMAMIŞ	KISMEN KORUNMUŞ	KISMEN KORUNMUŞ	KISMEN KORUNMUŞ
MELİK AHMET PAŞA CAMİİ	KORUNAMAMIŞ	KISMEN KORUNMUŞ	KISMEN KORUNMUŞ	KISMEN KORUNMUŞ
BEHRAM PAŞA CAMİİ	KORUNAMAMIŞ	KISMEN KORUNMUŞ	BÜYÜK ORANDA KORUNMUŞ	KISMEN KORUNMUŞ
HADİM ALİ PAŞA CAMİİ	KORUNAMAMIŞ	KISMEN KORUNMUŞ	KISMEN KORUNMUŞ	KISMEN KORUNMUŞ

Şekil 16. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bulunan Mimar Sinan eseri camilerin genel koruma durumları

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bulunan Mimari Sinan camilerinin koruma durumuna dair değerlendirmeler ve sonuçlar göz önünde bulundurulduğunda, bu yapıların sürdürülebilir bir şekilde korunarak geleceğe aktarılmasına yönelik şu şekilde genel ve Şekil 17'de belirtilen yapı özelinde öneriler getirilebilir:

- Yapılarda özgün olmayan tüm müdahalelerin tespit edilmesi ve bu kısımların özgüne uygun olarak onarılması,
- Yapıların yakın çevresindeki yerleşim dokularının özellikle sokak ve mahalle bazında geleneksel niteliklerini yitirmesinin engellenmesi, çevre verilerinin yapıların tarihi niteliklerine zarar vermemesine yönelik yasal çalışmaların geliştirilmesi,
- Yapıların fiziksel bakımlarının düzenli olarak yapılması,
- Yapıların kullanıcılarının, bu eserlerin önemi konusunda bilinçlendirilmesi,
- Çeşitli tanıtım faaliyetleriyle, turizm ve reklamcılık gibi endüstrilerin yanı sıra medya aracılığıyla yapıların bilinirlik düzeyinin artırılması,
- Akademik anlamda birer Mimar Sinan eseri olarak bu mirasa dair başta tarih, sanat tarihi, mimarlık ve koruma olmak üzere pek çok disiplinden araştırmacının çalışma yapmak ve literatürdeki eksikleri gidermek bağlamında teşvik edilmesi.

YAPI	ÇEVRE VERİLERİNE YÖNELİK ÖNERİLER	MALZEME VE YAPIM SİSTEMİNE YÖNELİK ÖNERİLER	AÇIK VE KAPALI MEKÂN ORGANİZASYONUNA YÖNELİK ÖNERİLER	SÜSLEME VE BEZEMELERE YÖNELİK ÖNERİLER
LALA MUSTAFA PAŞA CAMİİ	- Koruma planı kentsel düzeyde yapılmalıdır. Caminin çevresindeki yapı stoğu buna göre yeniden ele alınabilir. - Külliye ait olan diğer yapıların yerleri, ilgili kaynaklar ışığında belirlenebilir ve bu alanlar da koruma altına alınabilir. - Sonradan eklenen şadırvan, tarihi çevrelerde yeni yapı tasarımına yönelik ilkeler göz önüne alınarak revize edilebilir.	- Özgün taş ve ahşap malzemelerin düzenli bakım ve onarımları yapılmalıdır.	- Şadırvan yapısına yönelik olarak, geçmişte ve günümüzde yapılan uygulamalar ışığında revizyonlar yapılabilir. - Harim kısmındaki müezzin mahfilinin özgünlüğü detaylı olarak araştırılarak, buna göre yerine tekrar yerleştirilmesi yönünde çalışmalar yapılabilir.	YETERLİ BİLGİ BULUNMAMAKTADIR
HÜSREV PAŞA CAMİİ	- Yapının yakın çevresini oluşturan ve büyük oranda yok olan tarihi yerleşim alanı turistik vs. işlevlerle yeniden planlanabilir. - Yeni yerleşim alanından yapının bulunduğu noktaya ulaşımı kolaylaştıran ulaşım planlaması yapılabilir.	- Korunan ve özgüne uygun olarak sonradan eklenen malzemeler düzenli bakım altında tutulmalıdır. - Son cemaat yeri ve kubbe kaplamaları, özgüne uygun olarak yeniden ele alınabilir.	- Son cemaat yerinin özgün hâli göz önünde bulundurularak revizyon gerçekleştirilebilir. - Avluyu çevreleyen birimler, ilgili kaynaklar ışığında araştırılarak, bunların yerlerinin algılanmasını sağlayan uygun tasarımlar geliştirilebilir.	- Kalemîşi ve çini öğelerin bakım ve onarımlarına düzenli olarak devam edilmelidir. - Taş süslemelerden uygun olanlar yeniden yapılarak; buna elverişli olmayanlar ise çeşitli görsel öğelerle hatırlatılarak/sergilenerek yaşatılabilir.
İSKENDER PAŞA CAMİİ	- Yapının içinde bulunduğu ve düzensiz bir şekilde değişim gösteren doku, kentsel ölçekte koruma planı ile yeniden düzenlenebilir. - Türbe, hazire ve şadırvan yapılarında gerçekleştirilen özgüne aykırı müdahaleler incelenmeli ve günümüzün bilimsel koruma yaklaşımlarına şekilde giderilmelidir.	- Özgün malzemelerin bakım ve onarımına devam edilmeli; özgüne aykırı malzeme ve yapım sistemi ile inşa edilen son cemaat yeri ise korumaya dair yasa ve tüzükler göz önünde bulundurularak yeniden ele alınmalıdır.	- Bütüncül şekilde korunmaya devam edilmelidir.	- Tahrip olan çini öğeler özgüne uygun olarak yenilenmelidir - Özgünden farklı olarak yenilenen çiniler yapıya zarar vermeden özgüne uygun olarak yenilenmelidir.
MELİK AHMET PAŞA CAMİİ	- Yapının çevresinde değişen yerleşim dokusu için kentsel ölçekte koruma planlaması geliştirilmelidir. - Yapının cepheleri ile çok yakın konumlanan betonarme yapılar kaldırılmalıdır. - Külliye ait diğer yapıların yerleri tespit edilerek bu alanlar koruma altına alınmalıdır. - Avluya sonradan eklenen tuvalet birimi, ilgili yasa ve tüzükler çerçevesinde tarihi çevreye uygun olarak yeniden tasarlanmalıdır.	- Yapının zemin katındaki ticari birimlerin malzeme ve yapım sistemine yönelik her türlü düzensiz müdahalesi kontrol edilmeli ve özgüne aykırı olması engellenmelidir.	- Ticari birimlerin ihtiyaç duyduğu yarı açık mekânlar, yapının özgün mekânsal nitelikleri göz önüne alınarak yeniden tasarlanabilir. - Avludaki tuvalet birimleri, özgün açık mekân organizasyonuna uygun şekilde düzenlenebilir.	- Minarede yitirilen çiniler özgün niteliklere uygun olarak yenilenmelidir.
BEHRAM PAŞA CAMİİ	- Yapının çevresinde yoğun olarak niteliksiz betonarme yapılardan oluşan doku, kentsel koruma anlayışı ile uygun şekilde yeniden tasarlanmalıdır.	- Büyük oranda korunan malzeme ve yapım tekniğinin geleceğe aktarılabilmesi için yapının bu açıdan bakım ve onarımları düzenli olarak devam etmelidir. - Şadırvan ve tuvalet birimlerinde betonarme sistem ile yapılan müdahaleler giderilmeli ve özgüne uygun onarımlar yapılmalıdır.	- Açık ve kapalı mekân organizasyonlarının özgüne uygun olarak korunmasına devam edilmelidir.	- Çini öğelerde yer yer görülen aşınma ve bozulmalar, özgüne uygun olarak onarılmalıdır.
HADİM ALİ PAŞA CAMİİ	- Yapının yakın çevresinde inşası devam eden yeni yerleşim dokusu koruma bağlamında değerlendirilmeli ve uygun olmayan tasarımlara yer verilmemelidir.	- Restorasyon sürecinde olan yapıda özgün malzeme kullanımı ve yapı yapım sisteminin korunmasına devam edilmelidir.	- Açık mekân organizasyonunu etkileyen şadırvan, tuvalet ve abdest alma birimleri ihtiyaca göre yeniden değerlendirilerek tarihi yapılara ek yapı tasarımına yönelik yasal çalışmalar ışığında düzenlenmelidir.	- Restorasyon sürecinde yenileme durumunda olan çini öğelerin ve kalemîşi bezemelerin, restorasyon sürecinden sonra da özgüne uygun olarak korunmasına özen gösterilmelidir.

Şekil 17. Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da bulunan Mimar Sinan eseri camilerin korunmasına yönelik öneriler

Sonuç olarak yapılan çalışma ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde Osmanlı Dönemi’nde stratejik öneme sahip olan kentlerde yer alan Mimar Sinan eserlerinin mevcut durumuna ve korunmasına dikkat çekilmiştir. Bu anlamda hem incelenen yapıların bilinirliğinin

artmasına ve bütüncül/sürdürülebilir bir şekilde korunmasına hem de bu bölgelerin kalkınmasına ve mimari mirasın bu kalkınmada rol oynamasına katkı sağlamak hedeflenmiştir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Yapılan çalışmada, araştırma ve yayın etiğine uyulmuştur.

Kaynaklar

- Ağaoğlu, S. (2007). Van Şehir Dokusu ve Tarihi Eserlerinin Tahrip Edilmesine Ermenilerin Rolü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 35, 311-339.
- Akdağ, A. (2006). *Şûrâ-yı Devlet Belgelerinde Erzurum (1893- 1897)*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Altundağ, M. ve Erdöl, H. (2019). *Kentsel Dönüşüm Alanlarında Tescilli Yapılar: Erzurum Modeli*. 21.05.2023 tarihinde <https://www.skb.gov.tr/kentsel-donusum-alanlarinda-tescilli-yapilar-erzurum-modeli/> adresinden alındı.
- Aslanapa, O. (1988). *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri*. Ankara, Türkiye: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Aslanapa, O. (1992). *Mimar Sinan*. Ankara, Türkiye: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Belli, O. (1975). Doğu Anadolu'da Yeni Arkeolojik Keşifler: Van-Yedisalkım (Put) Köyü Boyalı Mağara Resimleri. *Tarih Dergisi*, 28-29, 1-40.
- Belli, V. E. (2009). *Van Hüsrev Paşa Camisindeki Taş, Çini ve Kalem İşi Süslemelerin Bozulma Nedenleri*. Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Benian, E. (2011). Mimar Sinan ve Osmanlı Cami Mimarisinin Gelişimindeki Rolü. *Bilim ve Teknik*, Ocak 2011, 40-47.
- Bozal, M. (2015). Erzurum Lala Paşa Cami Rölöve Restorasyon Restitüsyon Projesi, Envar Mimarlık, Ankara.
- Çobanoğlu, A. V. (2003). *Lala Mustafa Paşa Külliyesi*. 20.05.2023 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/lala-mustafa-pasa-kulliyesi--erzurum> adresinden alındı.
- Daşdağ, F. E. (2013). Diyarbakır Melek Ahmet Paşa Camii Çinileri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(45), 270-280.
- Erder, C. (2022). *Tarihi Çevre Algısı*. (Ed: Y. D. Aktaş, F. D. Akyıldız). İstanbul, Türkiye: YEM Yayın.
- Ergüvenç, M. Y. (2020). *İslam Mimarlık Sanatı, Doğuşu, Gelişimi, Bugününe Bir Bakış*. İstanbul, Türkiye: Puslu Yayıncılık.
- Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara, Türkiye: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Erzen, J. N. (2005). *Mimar Sinan, Estetik Bir Analiz*. İstanbul, Türkiye: Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları.
- Eyice, S. (1999). *İstanbul'da son devir Bizans mimarisi*. 20.05.2023 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/istanbul> adresinden alındı.
- Eyice, S. (2014). *Hüsrev Paşa Külliyesi*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 19, 49-51.
- Google Earth (2023). *Erzurum, Van ve Diyarbakır hava fotoğrafları*. 28.05.2023 tarihinde <https://earth.google.com/web/search/do%c4%9fu+anadolu/@38.66460511,39.198152,1052.91726184a,36283.90198898d,35y,0h,0t,0r/data=CigiJgokCZ5XVIu6WkNAESjEld5oT0NAGVQm7wwkqENAIQ7K9giWikNA> adresinden alındı.
- Günay, R. (2010). *Mimar Sinan*. İstanbul, Türkiye: YEM Yayın.
- Gündoğdu, H., Bayhan, A. ve Arslan, M. (2010). *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*. Erzurum, Türkiye: Atatürk Üniversitesi Basımevi.
- Güneş, G. A. (2014). Hassa Mimarlar Ocağı ve Mimar Sinan. *Tarih Okulu Dergisi*, 7(8), 375-391.

- Harmankaya, N. Ç. A. (2018). Mimar Sinan Camilerinde Sembolizm Üzerine Bir Değerlendirme. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 27, 1-37.
- Haspolat, Y. K. (2021). *Diyarbakır Behrampaşa Camii*. 21.05.2023 tarihinde https://www.academia.edu/50220474/Diyarbak%C4%B1r_Behrampa%C5%9Fa_camii adresinden alındı.
- Hersek, C. M. (1990). Osmanlı İmparatorluğunda Mimarlar ve Yapı Esnafı. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 4, 42-48.
- ICOMOSTR, (2023a). *Venedik Tüzüğü*. 05.02.2023 tarihinde http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_tr0243603001536681730.pdf adresinden alındı.
- ICOMOSTR, (2023b). *ICOMOS Türkiye Mimari Mirası Koruma Bildirgesi "2013"*. 04.08.2023 tarihinde http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_tr0784192001542192602.pdf adresinden alındı.
- Karaca, N. (2014). Diyarbakır Kent Dokusunun Osmanlı Dönemindeki Gelişimi. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12, 47-67.
- Kocaman, İ., Okuyucu, D. ve Kazaz, İ. (2017). Tarihi Yığılma Yapıların Dinamik Davranışlarının Hesabında Gerekli Malzeme Özelliklerinin Tayini: Lala Paşa Cami Örneği. *Uluslararası Katılımlı 6. Tarihi Yapıların Korunması ve Güçlendirilmesi Sempozyumu*, 2-4 Kasım 2017, Trabzon, 1-10.
- Kocaman, İ., Okuyucu, D. ve Kazaz, İ. (2019). Tarihi yapı Malzeme Özelliklerinin Belirlenmesinde Yeni Bir Yöntem Önerisi: Lala Paşa Camii Örneği. *Teknik Dergi*, 30(3), 9125-9146.
- Köşklü, Z. ve Çınar, S. (2010). Erzurum'da Osmanlı Dönemi Hamamları. *Sanat Dergisi*, 18, 117-136.
- Kuban, D. (2021). *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul, Türkiye: YEM Yayın.
- Kuran, A. (1969). *Anadolu Medreseleri*. Ankara, Türkiye: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını.
- Kuran, A. (1973). Mimar Sinan'ın İlk Eserleri. *Belleten*, 37(148), 533-544.
- Kuran, A. (1986). *Mimar Sinan*. İstanbul, Türkiye: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Mülayim, S. (1989). *Sinan ve Çağı*. İstanbul, Türkiye: Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Özcan, A. (1998). *Mimar Sinan'a Siparişte Bulunanlar: Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*. İstanbul, Türkiye: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını.
- Özdemir, M. C. (2011). *Osmanlı Salnamelerine göre Diyarbakır 1869/1905*. Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa.
- Öztürk, Ş. (2019). Van Hüsrev Paşa Külliyesi Hanı Kazı-Rölöve- Restitüsyon Ve Restorasyon Koruma Projesi Hakkında Bir Araştırma. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(69), 448-466.
- Öztürk, Ş. (2020). Van Hüsrev Paşa Külliyesi Camii Koruma ve Onarım Çalışmaları. *Turkish Studies*, 15(2), 1237-1268.
- Öztürk, Ş. (2021). Van Hüsrev Paşa Külliyesi Mimari Süsleme ve Onarımı. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 27(46), 23-43.
- Polat, M. (2020). *Mimar Sinan Dönemi Camileri İçerisinde Yer Alan Diyarbakır İskender Paşa Caminin Önemi ve Koruma Sorunları*. Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Diyarbakır.
- Sağiroğlu, U. (2021). *Lala Mustafa Paşa Camii fotoğrafları*. 21.05.2023 tarihinde <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/lala-pasa-camisi> adresinden alındı.
- Sevinçli, B. G. (2022). *Türkiye'de İslam Şehirlerinin Şehircilik Anlayışı Ve Dönüşümü: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Örnekleri*. Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Sönmez, Z. (1988). *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*. İstanbul, Türkiye: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sözen, M. (1971). *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*. İstanbul, Türkiye: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayını.
- Şeşen, R. (1988). *Mimar Sinan ile İlgili Yazmalar: Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*. İstanbul, Türkiye: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi (2023). *Kültür Ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu*. 05.02.2023 tarihinde <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2863&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5#:~:text=Yap%C4%B1lacak%20tespitlerde%2C%20k%C3%BCIt%C3%BCr%20ve%20tabiat,gerekli%20k%C3%BCIt%C3%BCr%20varlı%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20olarak%20belirlenir> adresinden alındı.

- T. C. Erzurum Valiliği (2019). *Lalapaşa Camii*. 21.05.2023 tarihinde <http://www.erzurum.gov.tr/lalapasa-camii> adresinden alınmıştır.
- T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı (2017). *Van*. 30.05.2023 tarihinde <https://van.ktb.gov.tr/#:~:text=Van%2C%20d%C3%BCnya%20%C3%BCzerinde%2C%2042%20derece,ndeki%20Van%20G%C3%B6l%C3%BC%20kapal%C4%B1%20havas%C4%B1ndad%C4%B1r> adresinden alınmıştır.
- T. C. Vakıflar Genel Müdürlüğü (2022). *Diyarbakır-Sur Hadım Ali Paşa Camii, Şafiler Kısmı Ve Şadırvanı*. 21.05.2023 tarihinde <https://www.vgm.gov.tr/ihaleler/diyarbakir-sur-hadim-ali-pasa-camii-safiiler-kismi> adresinden alınmıştır.
- Top, M. (2011). *Diyarbakır Ulu Camii ve Müştemilatı: Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*. Diyarbakır, Türkiye: Diyarbakır Valiliği Yayını.
- Uluçam, A. (2000). *Orta Çağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı*. Ankara, Türkiye: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uluçam, A. (2001). Eski Van Hüsrev Paşa Külliyesi kazısı. *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu* (s.23-31). Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Uşma, G. (2018). *Geleneksel Van Evlerinin Mimari Özellikleri*. Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Ülgen, A. S. (2018). *Erzurum Lala Mustafa Paşa Camii Rölöve Krokileri, Fotoğraflar ve Çizimler*. SALT 21.05.2023 tarihinde <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/85542> adresinden alınmıştır.
- Yenişehirlioğlu, F. ve Madran, E. (1989). *Mimar Sinan Yapıları*. Ankara, Türkiye: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- Yeşilbaş, E. (2015). : Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Şehir-İçi Hanları Üzerine Değerlendirme. *Belleten*, 79(286), 877-900
- Yetkin E. G. ve Koç, İ. (2022). Taşınmaz Kültür Varlıklarının Tarihi Değerinin Belirlenmesinde Kullanılacak Analitik Bir Model Önerisi. *Artium*, 10(1), 36-44.
- Yıldırım, M. ve Oğuz, G. P. (2018). *Osmanlı Klasik Mimarisi Ve Mimar Sinan'ın Diyarbakır Camileri: Tasarım & Koruma*. İstanbul, Türkiye: Birsen Yayınevi.
- Yılmazçelik, İ. (2014). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*. İstanbul, Türkiye: Türk Tarih Kurumu.
- Zaman, M., Sevindi, C. ve Birinci, S. (2018). Tarihi Yolların Buluştuğu Erzurum Şehrindeki Beşeri Turistik Eserler. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(Özel Sayı), 581-601.